

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE ADAPAZARI / SAKARYA'DA HAYVANCILIK (1950-1960)

Filiz GEMİCİ*

Öz: İnsanların yaşamsal ihtiyaçlarının karşılanmasında olduğu kadar, toplumların sosyal ve ekonomik yapısına da etki eden hayvancılık, tarih boyunca önemli bir üretim alanı olmuştur. Türkiye bir tarım ülkesidir dolayısıyla iklim ve bitki örtüsünün elverişli olduğu hemen her bölgesinde, hayvancılık genellikle tarımla desteklenerek sürdürülen bir faaliyet olmuştur. Küçük ölçekte bir coğrafi bölgede veya büyük ölçekte ülke genelinde sürdürülen ekonomi politikalarında tarım ve hayvancılığa verilen önemin, o bölgedeki ekonomik gelişmişliğin temel göstergelerine yansıdığını söylemek mümkündür. Bu çalışmada, 1954 yılında, o zamana kadar bağlı olduğu Kocaeli Vilâyetinden ayrılarak il olan Adapazarı-Sakarya bölgesinin hayvancılık alanındaki durumu incelenmiştir. Erken Cumhuriyet döneminde hayvancılık alanında atılan adımlardan sonra, 1950-1960 yılları arasında iktidarda bulunan Demokrat Parti döneminde bu alanda yapılan çalışmalara yerel anlamda örnekler verilmiştir. Bereketli toprakları dolayısıyla nüfusun büyük bölümünün tarım ve hayvancılıkla ilgilendiği Sakarya'da, hayvan varlığı, yetiştirme usulleri, hayvancılıktan elde edilen gelirler, hayvan ıslahı konuları ele alınmıştır. Çalışmanın temel materyalini, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleri, Türkiye İstatistik Kurumunun verileri, İl Yıllıkları, konuya dair araştırma ve inceleme eserleri ve yerel gazeteler oluşturmaktadır. Bu anlamda bütüne hizmet edeceği düşünüldüğünde, seçilen döneme ait müstakil bir çalışma yapılarak, yerel tarih araştırmalarına katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Adapazarı, Sakarya, Hayvancılık, Hayvansal Ürünler, Demokrat Parti Dönemi

LIVESTOCK IN ADAPAZARI/SAKARYA DURING THE DEMOCRATIC PARTY (1950-1960)

Abstract: Livestock, which has an impact on the social and economic structure of societies as well as meeting the vital needs of people, has been an important production area throughout history. Turkey is an agricultural country so that in almost every region of favorable climate and vegetation, has often been a continuing operations supported agriculture. It is possible to say that the importance given to agriculture and animal husbandry in economic policies carried out in a small geographical region or in a large scale throughout the country is reflected in the basic indicators of economic development in that region. In this study, the status of Adapazarı-Sakarya region, which was the province of Kocaeli, was separated from the province of Kocaeli to which it was connected until then, in the field of animal husbandry. After the steps taken in the field of animal husbandry during the early republican period, local examples were given to the studies carried out in this area during the Democratic Party, which was in power between 1950-1960. In Sakarya, where a large portion of the population is interested in agriculture and animal husbandry due to its fertile soil, animal wealth, breeding procedures, income from animal husbandry and animal breeding are discussed. The main materials of the study archive documents of the Prime Minister of the Republic, Turkey Statistical Institute data, the Provincial Annual constitute research and survey works on the subject, and local newspapers. Considering that it will serve the whole in this sense, it is aimed to contribute to the local history researches by conducting an independent study of the selected period.

Keywords: Adapazarı, Sakarya, Farming, Animal Produkts, Democrat Party Period

* Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD Doktora Öğrencisi.

Giriş

İnsanın beslenme, giyinme, taşımacılık ve çok yönlü ihtiyaçlarının karşılanmasında ve toplumun sosyo-ekonomik yapısının belirlenmesinde büyük etkiye sahip olan hayvancılık, tarihin her döneminde önemli bir üretim alanı olmuştur. Ülkemizde, çoğunlukla tarımsal faaliyetlerle iç içe ve tamamlayıcı bir şekilde yürütülmüş, dolayısıyla kırsal bölgede yaratmış olduğu istihdam bölgelerinin nüfus yapısını ve yerleşimi de etkilemiştir. Yerel kalkınmada ve yurt çapında yürütülen ekonomi politikalarında, tarım ve hayvancılığın gelişmesi, o bölgedeki ekonomik gelişmişliğin ana göstergelerinden biri olduğundan, bir tarım ülkesi olan Türkiye’de bu konuyla ilgili her dönemde girişimler ve çalışmalar önemsenmiştir.

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde başlatılan ekonomik kalkınma çabaları ve hayvancılık konusundaki girişimler, savaşların gölgesinde kalmıştır. İki dünya savaşı arasında (1914-1939) geçen döneme bakıldığında, 1920’li yıllar bir toparlanma dönemi olarak adlandırılmış, tarım ve hayvancılık alanındaki çalışmalar, 1923 yılında Cumhuriyetin ilanından sonra M. Kemal Atatürk ve yönetici kadronun önderliğinde başlatılan milli kalkınma hamlesinin önemli bir alanı olmuştur. 1929 ekonomi buhranının etkileri ise, 1930’lu yıllarda tek parti döneminin ekonomi çalışmalarında devletçilik ilkesinin ön planda tutulmasını beraberinde getirmiştir. (Gül, 2004, 227-229)

Atatürk döneminin başlarında hayvancılık konusunda, Osmanlı’dan kalan mevzuatta değişiklikler yapılarak uygulanmışsa da, Kurtuluş Savaşı devam ederken 14 Haziran 1920 tarihinde “Umur-u Baytariye Müdüriyeti” (Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü) kurularak, savaş sırasındaki askeri ve sivil veterinerlik hizmetleri ele alınmış, çiftçilerin ve hayvan sahiplerinin zarardan korunması için, at ve beygir gibi yük hayvanları dışındakilerin ihracatı serbest bırakılmıştır. (Temel, 2010, 204-231) 1923 İzmir İktisat Kongresi’nde alınan “Misak-ı İktisadi Kararları” ekonominin izleyeceği yönü ve programı belirlerken, hayvancılığın ülke ekonomisindeki ve kalkınmadaki yeri ortaya koyulmuştur. Cumhuriyet döneminin başlarından itibaren, hayvan sayısının artırılması, verimli hayvan üretimi, hayvan ıslahı ve hayvan hastalıkları ile mücadele konusu hükümetlerin programlarına alınmış, bu alandaki çalışmalara ağırlık verilmiştir. Nitekim devlet öncülüğünde yabancı uzmanların da desteği alınarak Osmanlı’dan kalan haraların (Bursa Karacabey Çiftliği) “Numune Çiftliklerine” dönüştürülmesi, ülkenin pek çok şehrinde inekhaneler ve hayvan ıslah istasyonları, damızlık merkezlerinin faaliyete geçirilmesi ve 1926 Islah-ı Hayvanat Kanunu ile hayvancılık çalışmalarına yasal dayanakların oluşturulması bu konuya verilen önemi göstermektedir. 1927-1939 sayım verilerine göre, ülke çapında %7 oranında bir artış sağlandığı görülmektedir. (Gül, 2004, 233-242)

II. Dünya Savaşı yıllarında, denge politikası izleyerek savaştan en az zararla çıkmayı deneyen İsmet İnönü, dış politikadaki tutumunu, ekonomi politikasında izlediği kimilerince “sert” yaklaşımı ile desteklemiştir. Ülke ekonomisinin savaş sırasındaki etkilerden kaynaklanan duraklama dönemi, gerek tarım gerekse hayvancılık konusunda genelde kapsamlı bir faaliyet kaydedilmesinin önüne geçmiş, yapılan çalışmalar dar alanlarla sınırlı kalmıştır. İçeride yaşanan ekonomik zorluklar ve alınan tedbir niteliğindeki kararlar özellikle 1940 “Milli Koruma Kanunu” ve 1942 “Varlık Vergisi” gibi uygulamalar, ekonomide çok tartışma yaratan ve halkın hoşnutsuzluğu ile karşılık bulan girişimler olmuştur. (Yalçın, 2012, 321; Öztürk, 2013, 135-166) Görünen o ki, İnönü’nün döneme bakış açısı ile Türkiye savaştan uzak kalmış buna bağlı olarak birçok ekonomik sıkıntıyı da kabullenmiştir.

Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Yaklaşımları ve Adapazarı-Sakarya’da Hayvancılık Alanındaki Gelişmeler

Cumhuriyet Halk Partisi içinden yükselen muhalif sesleri, Demokrat Parti’yi kurma aşamasına taşıyan bazı gelişmeler vardır. TBMM’de tartışılan Bütçe ve Toprak Reformu Kanunu tasarısı gibi ekonomideki görüş ayrılıkları bu noktada belirleyici olmuştur. Ekonomide olduğu gibi demokrasi ve anayasaya dayalı hakların kullanımı konularında da liberal ve özgürlükçü tutumu savunan 4 milletvekilinin “Dörtlü Takrir” ismiyle bilinen çıkışları TBMM tarafından reddedilmiş, bu ise parti kuruluşunu hızlandıran gelişme olmuştur. 7 Ocak 1946 yılında Demokrat Parti kuruluşu tamamlanmıştır. (Şahin-Tunç, 2015, 37-43) Celal Bayar’ın parti başkanlığına getirildiği bu süreçte, 14 Mayıs 1950 seçimleri ile iktidara gelen Demokrat Parti, Adnan Menderes Hükümetleri süresince, halkın beklentilerine yönelik tarım politikaları izlemeye çalışmıştır. Dolayısıyla, 10 yıl süren iktidarı boyunca ekonomisi tarım ve hayvancılığa bağlı toplumun desteğini almayı başarmıştır.

Savaştan sonra ortaya çıkan yenedünya düzeninde Türkiye ile ABD arasında siyasi ve ekonomik bir yakınlaşma ve anlaşma ortamı doğmuştur. Ekonomi politikasının belirlenmesinde ABD bu dönemde en önemli etmen özelliğini taşımakta olup, Dünya Bankası, IMF ve Marshall Planı’nı yürütmekle görevli kuruluşların (OEEC) da aynı yönde tavsiye ve desteklerde buldukları görülmektedir. Dış yardım ve kredilerin kullanım alanları belirlenirken, dış alımın ve borçlanmanın da yolu açılmıştır. Tarımsal krediler özellikle büyük artış göstermiş ve 1959 yılına gelindiğinde on yıl öncesinin on katına ulaşacaktır.(Kepenek-Yentürk,2011,96-109) Yardımlar genellikle, tarımsal malzeme ve makinelerden oluşmakta olup, söz konusu yardımlar kapsamında Avrupa ülkelerinden çok sayıda traktör, pulluk gibi makine ve aletler satın alınmıştır. Türkiye’de tarımda makineleşme ve tarımsal üretimdeki canlılık bu plan ve yardımlar yolu ile gerçekleşmiştir ve sadece bu dönemde çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma

Kanunu'na bağlanamayacak kadar büyük bir hıza sahiptir. (Şahin, 2016, 106) ABD'nin 1948 yılından itibaren Marshall Yardımı programı çerçevesinde Türkiye'ye yaptığı maddi yardımların 1950 yazına kadar devlet bütçesinin yarısına yaklaşması olumlu etkiler yaratmıştır. Bu sayede bir takım ağır vergilerin kaldırılması sağlanmış, iktidarı devralacak DP hükümetinin, tohumluk, traktör ve tarım araçlarının dağıtımını hızlandırması, ofis alımlarını artırarak, sulama işlerine önem vermesi, tarımsal ve hayvansal üretimde büyük bir sıçrama yaratmıştır. Örneğin 1943 yılında 5 milyon ton olan hububat üretimi 1953 yılında 14 milyon tonu aşmıştır. Çiftçilik ve hayvancılıkta cari gelir 1949 yılında 3,5 milyon iken 1953 yılında 7 milyonun üstüne çıkmıştır. Tüm bu gelişmeler DP'nin özellikle 1950-1954 yılları arasındaki seçimlerin tamamını kazanmasında önemli bir yere sahiptir.(Toker, 1991, 93)

1950-1960 döneminde uygulanan ekonomi politikası, önceki devletçi döneme göre bir takım farklılıklar içermektedir. Demokrat Parti iktidarı ele aldığı anda, açıkladığı programa göre Menderes hükümeti; devletçiliği sert biçimde eleştirmiş, ekonomide devlet müdahalesini en aza indirerek, iktisadi kalkınmayı özel kesimin desteği ve girişimi ile sağlayacağını belirtmiştir. Ayrıca tarıma öncelik verileceğini ve modern makinalarla yapılmasının sağlanacağını da ekonomi ilkeleri arasında belirtmiştir. (Şahin, 2016, 93) Bu programa göre, dış yardımlar, özel teşebbüs ve kredi sağlama gibi konularda liberalizm ağırlıklı bir karma ekonomi modeli yürütüleceği anlaşılmaktadır.

1950-1960 yılları arasında, yerel araştırmaya konu edindiğimiz Adapazarı-Sakarya, Marmara Bölgesinin iklimin koşullarının da etkisi ile toprak yapısı olarak tarım ve hayvancılığa oldukça elverişlidir. Toprakların %96'sı tarla tarımı, bahçecilik, hayvancılık, ormancılık yapılabilen tarım alanlarından oluşmaktadır. 219 bin hektarlık il alanının %45,5'ini oluşturan bölüm, orman ve fundalıklarla kaplıdır. Çayır ve mera alanı 16.500 hektardır ve il alanının %3,4'ünü kaplamaktadır. Kocaeli-Sakarya bölgesi, öteden beri hayvancılık alanında Doğu Anadolu ve İstanbul pazarı arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Doğu Anadolu'dan getirilen hayvanların beslenmesi (besicilik) ve hayvansal ürünlerin değerlendirilmesi (kesim, et ürünleri üretimi ve mandıracılık), ilin ekonomisinde önemli yer tutan faaliyetler arasında bulunmaktadır. (Yurt Ansiklopedisi,1983,9:6470-6475) 1954 yılındaki idari değişiklikten sonra, müstakil il olan Adapazarı, bu tarihten itibaren resmi sayımlarda Sakarya ismiyle kaydedilmiştir. Dolayısıyla, ekonomik göstergeler, tarım ve hayvancılık konusundaki sayımlar ve oluşturulan istatistiklerde 1954 yılından sonra daha detaylı bilgilere ulaşılabilmektedir.

İncelenen yıllar arasında ildeki nüfusun özelliklerine bakıldığında, 1955 Genel Nüfus sayımında, tüm ilçelerin toplamıyla 4.487 km yüzölçümüne sahip olan Sakarya'nın, 74.255 kent nüfusuna ve 222.853 kır nüfusuna sahip olduğunu, toplam nüfusun ise 297.108 kişiden ibaret olduğunu belirtmek gerekir. (TUİK Genel Nüfus Sayımı,1961, 22) 1960 Genel Nüfus Sayımına

bakıldığında ise; 4.431 yüzölçümüne sahip Sakarya'nın, 111.064 kent nüfusu, 250.928 kır nüfusu olmak üzere toplam 361.992 kişiden oluştuğu görülmektedir. (TUİK, 1963, 30) Dolayısıyla Sakarya'nın nüfus yapısı bu dönemde daha çok kırsal kesimde yoğunlaşmakta, tarımsal faaliyetler ile hayvancılık alanında çalışacak insan potansiyeli yüksek seyretmektedir.

Ziraatta mevcut kullanımda olan geleneksel makinelere alternatif olarak modern makinelerin kullanımı konusunda yapılan çalışmalar, tarım politikasının hedeflerinden biri idi. Bu sebeple, 1950 yılından önceki dönemlerde, Kocaeli vilâyeti genelinde (Sakarya dahil) 7 adet çalışır durumda traktör mevcutken, 1958 yılı sonlarında 146 adete yükselmiştir. 1950 yılından önce il genelinde, ziraat teşkilatına ait 4 adet selektörden¹ başka bir ziraat makinesi mevcut değilken, 1958 yılı sonlarında, 2 adet traktör 7 adet harman makinesi ve 10 adet selektör makinesi mevcuttur. Bu makinelerle çiftçilerin tohumluğu temizlenmiş ve ilaçlanmış, harman ve hafriyat işlerine yardım edilmiştir. 1950 yılı öncesi temizlenen tohumluk 1500 ton iken, 2600 tona ulaşmıştır. 1950 yılına kadar, zirai faaliyetlerde kullanılmak üzere kiralanılan eski tip araçlar değiştirilerek, 1958 yılı sonlarında her merkezde 5 ve her kazada 1'er adet jeep ve pikap gibi modern araçlarla malzeme taşıma işleri yürütülmüştür. (Atom, 1958, 198).

Ülke genelinde, makineli ziraata geçişin sağlanması sonrasında çayır ve meraların azalacağı ve hayvancılığın bu durumdan çok fazla olumsuz etkileneceği öngörülmüşse de, çiftçiye ücretsiz yem tohumlarının verilmesi, yoncalık ve korungalıkların² yaptırılması hayvancılıkta beklenen büyük gerilemenin bir nebze önüne geçmiştir. Ancak yine de 1950'li yıllarda traktörlerle tarıma oldukça elverişli bulunan il arazisinin sürülmesi ve doğal mera alanlarının küçülmesi ildeki hayvancılığı geriletmiştir. Meraların daralması küçükbaş hayvancılığı olumsuz etkilerken, sığırcılığın gelişmesini tetiklemiştir. Yani, meraların küçülmesi kültür ve besi hayvancılığına geçişi hızlandırmıştır. İlde ve çevresinde kurulan sanayi tesislerinin yan ürünleri arasında bulunan melas (pancar şırası), çığıt, ayçiçeği ve şekerpancari küspesi de yem üretiminin artmasını sağlayacaktır. (1967 Sakarya İl Yıllığı, 1970, 209; Yurt Ansiklopedisi, 1983, 9: 6482) Dolayısıyla bu dönemde, ahır besiciliğine doğru bir geçiş yaşandığı görülmektedir. Halk kendi imkânları ile besicilik yapmaktadır, Amerikan yardımları ile yapılan besicilik yalnızca dana besisidir. (Eröz-Alpan, 1968, 30) Var olan danayı besleme anlamı taşımakta, dolayısıyla et fiyatlarının ucuzlaması hedeflenmektedir. Zirai kalkınmaya verilmiş olan önemle birlikte, hayvancılığın da gelişmesi adına çalışmalar hız kazanmıştır. Ancak tarıma ayrılan arazilerin çoğalması, mera ve otlakların bir kısmının da tarıma açılması gibi uygulamalar

¹ Selektör makineleri tahılların çöp ve saman gibi yabancı maddelerden ayrılmasını sağlayan makinelerdir. Seyyar selektör makineleri özellikle tahıl tarlalarında sıklıkla kullanılmaktadır. <https://www.tarimdan.com/bilgi-bankasi/seyyar-selektor-makinesi-farki-nedir-s350.html> (22.06.2019)

² Yabancı yonca çayırı anlamına gelmektedir.

dolayısıyla, hayvancılık ve hayvansal madde üretimi tarımda olduğu kadar hızlı gelişme gösterememiş, beklenen seviyelere kısa sürede ulaşamamıştır. (Genç-Özgür, 2017, 38-39)

Adapazarı'nda pancar ekimi yaygın olarak yapılmakta olup, Ekim 1953'de Adapazarı'na şeker fabrikası açılması bölgedeki hayvancılığı da olumlu yönde etkileyecek bir gelişme olmuştur. Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes'in katıldığı açılış töreninde yapılan konuşmalar da bu yöndedir. Örneğin, Cumhurbaşkanı Celal Bayar açılış konuşmasında; *"Muhterem vatandaşlarım...Bir şeker fabrikası, muhakkak ki, bir muhiti ihya eder. Her sahada, ziraatta, sütçülükte, hayvancılıkta, hem müstahsil kazanacak, hem de müstehlik istifade edecektir. Böyle bir eserin tahakkukunu selamlamak ve buna delalet edenlere karşı sevgi göstermek, hepimiz için zevkli bir vazifedir."* ifadeleri ile bu fabrikanın açılışının hayvancılığa sağlayacağı katkıya değinmiş, akabinde Şeker Şirketi Genel Müdürü Baha Tekan da konuşmasında, *"Şimdiye kadar verdikleri pancarın küspesinden faydalanma mahrumiyeti çeken Adapazarı çiftçileri, her yıl bu fabrikanın istihsal edeceği 90.000 ton küspeyi rahat rahat şu transportörlerin³ altından alabileceklerdir. Çok faydalı ve ucuz bir yemin kullanılmaya başlanması, bu bölge hayvancılığının inkişafına yeni ve kuvvetli bir saik hazırlayacak, çiftçi pancar gelirine ilaveten hayvancılıktan da büyük menfaatler sağlayacaktır"* ifadeleri ile aynı faydayı dile getirmiştir. (Şahin,2005, 109-113)

1950'li yılların ortalarından itibaren, çeşitli teşvikler ve fenni usullerle yapılan çalışmalar sonucunda, hayvancılık konusunda ve hayvansal madde üretiminde hareketli bir döneme girildiği görülmektedir. 1955-60'lar, tarımda teknolojinin teknik imkânların, gübre ve ilaçlama, ıslah konularının ele alındığı bir dönem olmuş, toprak ve üretim veriminin artırılması tarımda temel amaç haline gelmiştir. (Hacımirzaoğlu, 1999, 20) Tarım, ekonominin bel kemiğini oluşturduğundan, tarımdaki olumlu gelişmeler hayvancılığı da etkilemiş ve 1960'lara kadarki dönemde hayvancılıktan elde edilen gelir yüksek seviyelere ulaşmıştır. (Hacımirzaoğlu, 1999, 37) Hayvan yeminin bol ve yakın mesafeden sağlanması, hayvancılığın tarımsal faaliyetlerle destekli yürütülmesinin en temel sebebi sayılmalıdır. Hükümetin bu dönemde verdiği destek ve krediler, ıslah uygulamaları hem hayvan üretimini artırmış hem de et ve süt gibi ürünlerin bol miktarda işlenmesini sağlamıştır. Kalkınma politikası doğrultusunda, sanayinin kırsal ve tarımsal kesimin gücünden beslenmesi ve desteklenmesi düşünülmüştür.

Aşağıda başlıklar halinde, Adapazarı-Sakarya'da incelenen döneme ait hayvan varlığı, çeşitleri, hayvansal ürünler, elde edilen gelirler ve hayvancılık alanındaki gelişmelere tablolar eşliğinde değinilmiştir.

³ Transportör, taşıyıcı anlamına gelmektedir. Elle taşıma dışında tekerlekli taşıma, raylı taşıma ve konveyörlerle(transportör) taşımalar yapılmaktadır. <https://kirmizibaret.com/tasima-islerinde-is-guvenligi> (22.06.2019)

1950-1960 Arasında Bölgedeki Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvancılık

Adapazarı'nda yetiştirilen hayvanlar arasında bu dönemde öne çıkan hayvanlar manda ve karasığirdir. Sulak arazinin çokluğu bunun en önemli sebebidir. İkinci sırada yer alan koyun ise, bataklıklardan uzak, kurak ve yüksek kesimlerde beslenebilmektedir. Kıl keçisi ise genellikle çalılık yerlerde ve dağ köylerinde üretilmektedir. (Balcıoğlu, 1952, 54)

1950 yılına ait sayıma göre, Adapazarı'nda toplam 27.942 sığır, 27.894 koyun, 6563 adet tiftik ve kıl keçisi, 5879 adet manda mevcuttur. 1943 yılına ait verilere bakıldığında, 26.000 koyun, 27.000 sığır, 4600 keçi bulunduğu kaydedilmektedir. (Balcıoğlu, 1952, 54) Aradaki rakamsal fark büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık noktasında 1950'li yıllarla birlikte Adapazarı'nda hayvancılıkla ilgili gelişmeyi ortaya koymaktadır. Bu gelişme yüksek oranda olamamakla birlikte, stabilin üzerine çıktığı görülmektedir. Tablo 1'de gösterildiği üzere, 1955 ve sonrasındaki yıllarda hayvan varlığı sayısı artış göstermiştir. Bu yükselişte nüfus artışı ve köylünün yetiştirdiği hayvanların devlet tarafından kayıt altına alınma ve takip edilebilme oranının artması da etkili olmuştur şeklinde yorumlanabilir. 1956'dan 1957 yılına geçişte olduğu gibi, bazı yıllardaki ani düşüşler, dönemin hayvan hastalıkları ve köylünün salgınla mücadeledeki imkânsızlıklarını da akla getirmektedir.

Tablo 1: 1955-1960 Yılları arasında Sakarya'da Büyük ve Küçükbaş Hayvan Üretimi (adet)

Cinsi	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Koyun	103.578	106.553	112.707	129.379	135.634	130.508
Kılkeçisi	57.854	52.241	55.554	64.057	62.246	66.722
Sığır	123.737	135.464	127.122	131.548	138.341	145.104
Manda	20.461	22.460	22.321	28.423	26.371	27.456

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1954-1958), 1959, 141; Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1958-1960), 1962, 71-136.

Sakarya İlinde hem süt sığırcılığı hem de et sığırcılığı (besicilik) yapılmakta olup, İstanbul ve çevre illerin et ihtiyacının büyük kısmı Sakarya'dan sağlanmakta idi. Besicilik projesinin amacı, verimi az sığırları 90-110 gün süreyle beside tutarak et üretimini artırmaktır. Ülkenin çeşitli bölgelerinden toplanan hayvanlar, Sakarya'daki çiftliklere dağıtılmakta ve 3-5 ay gibi kısa bir sürede besiyeye çekilerek kesimlik et olarak pazara sürülmektedir. Bu dönemde kesilen hayvanların canlı ağırlığı ortalama 110-130 kg. civarındadır. 1960 yılında Sakarya'da 145.000'in

üzerinde sığır varlığından bahsedilmektedir. Türkiye toplamındaki payı %1,19'dur. Besicilikle uğraşanlara Ziraat Bankasından kredi verilmekte ve verilen krediler banka bünyesinde çalışan veteriner hekimler tarafından kontrol edilmekte ve besicilere aynı veteriner tarafından besicilik kapsamında eğitimler verilmektedir. Sakarya bölgesinde daha çok yerli ırktan büyükbaş hayvancılık yapılmıştır. Öne çıkan türler manda ve sığırdır. Küçükbaş hayvancılıkta yetiştirilmekte olan temel türler ise, kıvırcık koyun ve kıl keçisidir. İlin koyun ırklarının yarısından fazlası kıvırcık koyundan oluşmaktadır. Sınırlı sayıda merinos, akkaraman ve dağlıc cinsinin de yetiştirildiği bilinmektedir. İlde koyunculuk büyük sürülerden daha çok, küçük aile işletmeleri tarafından yapılmaktadır. (Atom, 1958, 199) Mera alanlarının daralması küçükbaş hayvancılığı da olumsuz etkilemiş ve koyunculuk da ilerleyen yıllarda gerileme yaşamıştır.

Koyunculüğün ıslahı ve üretimin yaygınlaştırılması işine önem verilmiş ve 1950 yılı sonrasındaki dönemde, Karacabey harasından (at üretim tesisi) getirtilen damızlık koçlar ve koyunlar ortalama 18-20 adet olmak üzere çiftçi ailelere dağıtılmıştır. (Atom, 1958, 198-199) Erken kuzu kesiminin önlenmesi ve koyun besleyiciliğinin teşvik edilmesi amacıyla, besi projelerinin uygulandığı ve Ziraat Bankası'nın koyun kredileri ile hayvan sahiplerine destek verdiği görülmektedir. (Yurt Ansiklopedisi, 1983, 9: 6484) İncelediğimiz döneme ait yıllık et üretimi ile ilgili resmi istatistiki bir çalışma bulunmaktadır.

Tablo 2: 1955-1957 Yılları Arasında Sakarya'da Et Üretimi (Ton)

Cinsi	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Koyun- Kuzu	234	388	268	237	317	437
Kılkeçisi-Oğlak	48	76	117	93	87	108
Sığır-Dana	883	920	918	1.037	843	891
Manda-Malak	197	117	222	227	225	132

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1954-1958), 1959, 141; Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1958-1960), 1962, 71-136.

1958 yılına ait koyun ve kuzu toplam et üretimi miktarı 237 ton iken, 93 ton kıl keçisi ve oğlak mezbahada kesilen küçükbaş hayvan sayısı 15.856'dır. 1959 yılında 317 ton olup, 87 mezbahada kesilen küçükbaş 19.856 adettir. 1960 yılında ise, 437 ton koyun kuzu eti üretimi 108 ton kıl keçisi ve oğlak ve 24.954 adet küçükbaş mezbaha kesimi olarak kaydedilmiştir. (Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1962, 123)

Aynı zamanda dönemin yerel basınına yansıyan haberlere bakıldığında, bazı değerlendirmeler yapılabilmektedir. 1950-52 yıllarında Adapazarı mezbahasında yılda 7247 koyun, 4523 kuzu, 4598 sığır, 402 manda, 525 keçi kesildiği kaydedilmiştir. Mezbaha yılda 30 bin lira Sapanca mezbahası ise 1300 lira gelir sağlamaktadır. Et haricinde sakatattan ve deriden elde edilen gelirler bu miktarın dışında kalmaktadır. (Balcıoğlu, 1952, 54) İlerleyen yıllarda İstanbul pazarının taleplerinin çoğu ildeki çiftliklerden karşılandığı için, kaçak yollarla il ihtiyacı karşılanmadan İstanbul'a et gönderilmesi sebebiyle şehirde et fiyatlarının çok yükseldiği, et kıtlığının yaşandığı ve bu durumun halkın tepkisine yol açtığı yerel basına yansıyan haberlerden anlaşılmaktadır. (“Şehirde Et Gene Bulunamaz Oldu”, 1958, 1) Et konusundaki sıkıntının çözülmesi amacıyla, Et ve Balık Kurumu⁴’nun ilde serbest kasaplık hayvan almasına dair kısıtlamalar getirilmiş, kurumun yaptığı alımları belediyelere bildirmek şartı ile sadece ihtiyaç fazlası olan miktardan satın alabileceği yönünde karar alınmıştır. (“Et ve Balık Kurumu Vilayetimizde Serbestçe Kasaplık Hayvan Almayacak”, 1958, 1-2) Belediyelerin bu uygulaması ve tedbiri sonrasında, kısa süre içerisinde et fiyatlarında düşüş gerçekleşmiş, et bulma sıkıntısı çözülmüştür. 1958 yılında kuzu etinin kilo fiyatı 600 kuruşa inmiştir. (“Şehirde Et Sıkıntısı Kalmadı”, 1958, 1-2). 1958 yılında, 15 günde mezbahada et için yapılan kesimler 489 büyükbaş ve 433 küçükbaş hayvan toplam 922 adettir. (“Belediyemizin Çalışmaları”, 1958, 1-2) Sütçülük de Adapazarı ekonomisine katkı sağlayan önemli bir alandır. Köylerde iyi süt veren inek cinsleri yetiştirilmekte ve bunlardan elde edilen süt, süt ürünleri işletmelerinde kullanılmak üzere yahut doğrudan halka satılmaktadır. (Eröz-Alpan, 1968, 31)

Tablo 3: 1955-1960 Yılları Arasında Sakarya’da Süt Üretim Miktarı (Ton)

Cinsi	1955	1956	1957	1958	1959	1960
İnek	11.530	12.079	21.443	35.580	34.708	35.418
Manda	4.190	4.860	4.994	7.365	6.508	6.869
Koyun	2.120	2.299	1.948	2.311	4.854	2.554
Kıl keçisi	2.962	3.206	2.029	1.973	3.966	1.973

⁴ Et ve Balık Kurumu, 01.10.1952 tarihli Bakanlar Kurulu kararı kurulmuştur. Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'na bağlı olup, et ve balık işlerini düzenleme, ticaret, üretim ve sanayii ile meşgul olma, her türlü ilgili konuda araştırma yapma ve bu amaçla kasaplık hayvan ve hayvansal ürün ticareti, üretimi, hayvan soylarının ıslahı ve gelişimi ile ilgili çalışmalar yürütme, fabrika, mezbaha ve tesisatın kurulum ve işlemesi ile görevlendirilmiştir. Genç, Savaş Volkan, Özgür, Atilla “Demokrat Parti Dönemi Hayvancılık Politikaları ve Veteriner Hekimliği Hizmetleri”, *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, 88 (2), 2017.

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1954-1958), 1959, 141; Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1958-1960), 1962, 71-136.

Tablo 3'e göre, ildeki hayvanlardan en çok süt üretimi inek ve manda yani büyükbaş hayvanlardan elde edilmektedir. Koyun ve kıl keçisi ikinci ve üçüncü sırada yer almaktadır. Bu üretim artışında, besiciliğe geçilmiş olmasının ve işletmelerin, et üretim tesislerinin devlet tarafından kayıt altına alınabilmesinin de etkisi yüksek olmalıdır.

Tablo 4: 1955-1960 Yılları Arasında Sakarya'da Muhtelif Hayvansal Ürünler (adet-ton)

Cinsi	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Deri(Büyükbaş)	15.682	20.303	18.098	15.797	18.175	25.460
Deri(Küçükbaş)	29.447	30.657	28.985	23.289	27.635	34.629
Yün,Yapağı, Kıl	169	183	198	192	242	213

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1954-1958), 1959, 141; Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1958-1960), 1962, 71-136.

Hayvanlardan elde edilen yan ürünlerin değerlendirilmesi şehirdeki bazı işletme ve fabrikalar sayesinde mümkün olmuştur. 1936 yılında kurulmuş olan ve köklü bir yapıya sahip deri işleme ve kösele fabrikası Adapazarı'nda çoğunlukla sığır derisi işlemekle birlikte, bölgeden avlanan tilki, tavşan gibi av hayvanlarının derilerini de işlemektedir. Rugan, süet ve kösele üretiminden oldukça iyi gelir sağlamaktadır. 1950'lerde yılda 35 ton kösele ve 80 ton da ham deri işlemekte olan fabrika işlediği derileri başta İstanbul olmak üzere çeşitli illere satmaktadır. (Balcıoğlu, 1952, 62) Bu yan ürünlerden birisi olan hayvansal yağlar da, bu dönemde sayısı beşten fazla olan sabun fabrikalarında ve mumlu kağıt yapımında değerlendirilmiştir. Hammaddeler genellikle Sakarya bünyesindeki ilçeler ve yakın illerden tedarik edilebilmektedir. Yan ürün olarak elde edilen küspe yem fabrikalarına besicilere ve ihracatçılara satılmaktadır. Yağlar yurdun çeşitli bölgelerine nakledilmektedir, fabrikanın yıllık karı 300 ila 500 bin lira civarındadır. (1967 Sakarya İl Yıllığı, 1970, 250).

Hayvancılığın teşvik edilmesi amacıyla, bazı dönemlerde Sakarya çevresinde iyi cins hayvan yetiştiren çiftçilerin katıldığı yarışmalar düzenlenmiş ve başarılı çiftçilere ödüller dağıtılmıştır. ("İyi Cins Hayvan Yetiştirenler Mükafat Aldılar", 1959, 1) Bu yarışmalar vasıtasıyla

kaliteli ve cins hayvan yetiştiriciliği özendirilmeye çalışılmışsa da, kültür hayvanı yetiştiriciliğine ancak 1960'larda geçiş yapılabildiği görülmüştür.

1960 yılı itibarıyla, et ve süt üretiminde verimi yükseltmek amacıyla ithal Holstein ırkı sığırların bölgeye getirilmesi ve yerli ırkların bu cins sığırlarla melezlenmesi yoluna gidilmiştir. Buradaki yöntem, doğal ve yapay tohumlama yolu ile Holstein süt ineği ile yerli inekleri yarım kan Holstein ırkına dönüştürmektir⁵. Süt üretiminin artırılması ve süt endüstrisinin gelişmesine yönelik bu faaliyetler Sakarya İnekhanesinde fenni usullerle gerçekleştirilmiştir. İnekhane, Tarım Bakanlığı teşkilat kanununa göre döner sermayeli olarak, Sakarya'nın Karasu ilçesinde bulunan ve orman rejimi dışında bırakılan 3070 dekar devlet arazisi üzerinde, 1961 yılında kurulmuştur. (BCA, 30.18.1.2/162.51.17) Ayrıca bünyesinde Sakarya Sığır Islah İstasyonu da kurulmuştur. 3832 dekarlık bir alanda kurulan inekhanede, müdür dâhil 3 veteriner hekim, 1 ziraat teknisyeni, 5 idari memur, 19 müstahdem, 32 daimi işçi olmak üzere yaklaşık 60 kişilik personel çalışmaktadır. İnekhanenin kuruluş amacına göre, başlıca çalışmaları alanları ve sahip oldukları varlık şu şekilde sıralanabilir:

“Damızlık varlığı:

1. Safkan Holstein sığır mevcudu;

Boğa 6 baş, İnek 132 baş, Düve 53 baş, genç boğa 122 baş, Buzağı 95 baş toplam 408 baş.

2. Tavuk ve horoz, civciv mevcudu toplamı 515⁶

Sabit tesisler:

1. Hayvan barınakları;

100 baş hayvanlık kombine ahır, yarı açıktır. İçinde buzağı ve doğum locaları ile makinalı sağım sitesi, süthane ve soğuk hava deposu ve suni tohumlama ünitesi yer almaktadır.

2. Diğer binalar;

Tesis içerisinde 50 kişilik işçi evleri, 17 lojman, idare binası, eğitim binaları, ambar, garaj, satış büfesi, pompaj dairesi, elektrik santral binası, trafo merkezi, içme suyu depoları, açık sulama havuzları, atölye binaları bulunmaktadır.

Yetiştirme İşleri:

1. Sığırcılık Şubesi Çalışmaları;

Bu şubede damızlık hayvanlar üzerinde çalışmalar yapılmakta, sağlıklı doğum için önlemler alınmaktadır. Süt sağımı ve hayvan hastalıkları ile mücadele de bu şubenin işleri arasındadır.

⁵ Karasu İnekhanesinde yetiştirilen inekler ve süt üretimi hakkında detaylı bilgi; Arıtürk Emin- Arpacık Rafet - Altınsoy Kadir, “Karasu İnekhanesi Holştayn İneklerinde Bazı Süt Verimi Özellikleri”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 4/15 (1968), 302-305.

⁶ Suni tohumlamada yumurtadan faydalandığı için yumurta bulundurulduğu düşünülmektedir.

2. Tavukçuluk Şubesi Çalışmaları; ilgili başlıkta belirtilmiştir.

3. Ziraat Şubesi Çalışmaları;

Şube tarafından, 1500 dekarlık arazide hayvan yemi (yonca, fildi yulaf, hayvan pancarı, hasıl ve silaj mısırı) ziraati yapılmaktadır. Ağaçlandırma işleri de yapılmakta olup, özellikle fındık fidanı dikilmiştir. Arazi ıslahı ve sulama modern metotlarla uygulanmakta, ekin alanlarına drenaj ve tasfiye beton sulama kanalları yapılması ile ilgilenmiştir.

4. Damızlık Dağıtımları;

Siğir yetiştiricilerine çok sayıda özellikle Holstein cinsi boğa ve inek damızlıkları verilmesi işiyle ilgilenmişlerdir.

5. Halk Eğitimi Çalışmaları; tesisin kurulduğu yıllarda henüz kurs verecek imkanları bulunmamaktadır. Büfede ziyaret eden halka üretilen et, tavuk, yumurta ve süt ürünleri satılmaktadır.” (Eröz-Alpan, 1968, 29-30)

Sakarya İnekhanesinin kurulmasından sonra hayvancılık konusunda ilin önemli ihtiyaçları karşılanmış, hayvansal üretimde modern bir sisteme geçiş yapılmıştır. İnekhanede kullanılan sağım makinaları ve soğutma tankları gibi teknik ekipmanları bu dönemde genellikle İngiltere’den satın alınmıştır. (BCA, 30.18.1.2/176.16.2)

İlde salgın hayvan hastalıkları ile mücadele konusunda, aşılama ve tedavi üzerine yapılan çalışmalar daha çok 1962 senesindeki planlı döneme rastlamaktadır. Bir proje çerçevesinde uygulamaya alınmıştır. Amacı, salgın hastalıklara zamanında müdahale ederek hayvan ölümlerinin önüne geçmek, şap, şarbon, yanıkara, kuduz, yalancı tavuk vebası gibi salgınları yerinde tespit ederek gerekli mücadeleyi yapmaktır. Aynı dönemde il merkezi olan Adapazarı’nda bir hayvan kliniği de kurulmuştur. (1967 Sakarya İl Yıllığı, 1970, 212).

Kümes Hayvancılığı

Hükümet tarafından, kümes hayvancılığının geliştirilmesi konusunda, özellikle tavukçuluk alanında çalışacak olan çiftçilerin desteklenmesi için krediler sağlanmıştır. Tavukçuluk kredisi, oldukça rağbet görmüş ve fenni tavukçuluğun bölgede gelişip yaygınlaşması adına etkili olmuştur.

Kocaeli bölgesinde 1950-1957 yıllarında ortalama yumurta üretimi 18 milyonu aşmıştır. Adapazarı ilçe statüsünde iken, 1950 yılında İstanbul’a 341.960 kümes hayvanı ve 1000 sandık yumurta satılmıştır. (Balcıoğlu, 1952, 55-56) Aşağıda Tablo 5’te, kayıt altına alınması mümkün olan yumurta miktarı gösterilmiştir. Kayıt dışı tavuk, yumurta ve hayvan üretim miktarını günümüzde dahi tahmin etmek mümkün değildir.

Tablo 5: 1955-1960 Sakarya'da Tavuk, Horoz ve Yumurta Üretim Miktarı

Cinsi	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Tavuk,Horoz(bin)	305	315	310	338	369	370
Yumurta (adet)	14.946	17.700	18.050	16.940	18.510	21.066

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1954-1958), 1959, 141; Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1958-1960), 1962, 71-136.

Kocaeli-Sakarya bölgesinde 1958 yılı içerisinde köylüye 1575 adet damızlık civciv ve 2870 adet damızlık yumurta verilmiş, Ziraat Müdürlüğü tarafından, çiftçiye eğitimler verilerek, kümes hayvanlarının cinslerinin ıslahı konusunda çalışmalar yapılmıştır. (Atom, 1958, 168-198). Sakarya'da bazı dönemlerde ortaya çıkan tavuk hastalıkları üreticiyi zor durumda bıraktığından, salgın hastalıklarla mücadele konusunda önleyici aşı uygulaması yaygınlaştırılmaya çalışılmış, ilde tavukçuluğun yan meslek olmaktan çıkıp temel bir geçim kaynağı olması yönünde teşvik çalışmaları yapılmıştır. ("Tavukçuluğun İnkışafı", 1960, 1; "Tavukçuluk Teşvik Edilecek", 1960, 1).

1960'larda, fenni aile tavukçuluğunu geliştirmek amacı ile 1939 yılından beri faaliyette olan Arifiye ve Düzce Bahçe Kùltürleri İstasyonu ile daha sonra kurulacak olan Karasu inekhanesinden ve Bilecik Karaköy Tavuk çiftliğinden 100 bin adet Newhemsir ve Legorn ırkı civcivler getirilerek, bunların yetiştiriciliğini öğretmek ve teşvik etmek amacıyla kurslar açılmıştır. Sakarya genelindeki tavukçuları eğitmek ve tavuk hastalıklarının önüne geçebilmek amacıyla, şehirde tavuk hastalıkları kursu açılmıştır. Ankara'dan gelen uzmanlar tarafından bu kurslarda izletilen filmlerle hastalıkla mücadele dersleri verilmiştir. (1967 Sakarya İl Yıllığı, 1970, 215; "Tavuk Hastalıkları Kursu Açıldı", 1958, 1-2)

1961 yılından itibaren Sakarya İnekhanesinde, kümes hayvancılığı ile ilgili şubenin çalışmaları önemlidir. Tesiste bulunan ve yaygınlaştırılması düşünülen tavuk, horoz ve civciv çeşitleri ve miktarları şöyledir;

Legorn Tavuk 468 adet, Legorn Horoz 47 adet toplam 515 adet.

Çeşitli civciv türlerinden toplam 3282 adet,

Newhampshire tavuk toplamı 1066 adet, Plymouth ve melezi 127 adet olmak üzere toplam 4573 adet. Genel toplamda tüm türlerden 5088 baş kanatlı hayvan bulunmakta olup, 2400 lük bir kuluçka makinesi ile aynı büyüklükte ana makinesi vardır. Yıllık yumurta üretimi bu dönemde ortalama 224.010 adedi bulmaktadır. Bir yılda 160 bin ila 200 bin adet olmak

üzere, Adapazarı 2. Tümen Komutanlığı'nın yumurta ihtiyacı da kurum tarafından karşılanmıştır. (1967 Sakarya İl Yıllığı, 1970, 215-220)

Tavuk cinslerinin ıslahı sonucunda, üretimdeki kalitenin ve miktarın artması amaçlanmıştır. Bu dönemde Ziraat bankası açmış olduğu tavukçuluk kredisinden, 250 tavuk yetiştirecek çiftçiye 6067 lira donatma kredisi, 3000 lirası çevirme kredisi olmak üzere 9067 lira kredi sağlamıştır. (Atom, 1958, 198). Bölgede tavukçuluk ve yumurta üretimi 1960'lı yıllarda gelişmeye devam edecektir.

İpekböcekçiliği

Türkiye genelinde olduğu gibi ipekböcekçiliği yapılan illerin önde gelenlerinden olan Sakarya'da, eski tarihlerden itibaren yetiştirilen ipekböceğinin geleneksel bir uğraş olduğu söylenebilir. Bölgedeki çiftçiler bağcılık, meyve ve sebzeçilik uğraşlarının yanında ikinci bir çalışma alanı olarak ipekböceği ve koza üretiminde bulunmaktadır. Adapazarı ve çevresinde çok miktarda dut ağacı yetiştirilmektedir. Halkın ipekçiliğe önem vermesi dolayısıyla dut yetiştiriciliği de daha geniş alanlara yayılmıştır. İpekböceği ve koza üretimi 1940'lı yılların sonunda gerileme yaşamakla beraber 1950'li yıllarda halen önemini korumaya devam etmiş ve üretim artışı yaşanmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Adapazarı'nda 10 adet koza fabrikası varken, zamanla bu fabrikalar kapatılmış yada kapanmış, 1940'larda iki koza fabrikasının biri yanmıştır, diğeri ise resmi formaliteler dolayısıyla çalıştırılmamaktadır. (Balcıoğlu, 1953, 30) 1950'den itibaren hükümetin koza üretimi konusunda yaptığı teşvikler sonucunda yeniden üretimin artması sağlanacaktır. Kozacılık dut ağaçlarının sayıca fazla olduğu Akyazı ve Geyve ilçeleri ile Adapazarı'nın Kayalar mevkiinde yoğun olarak yapılmıştır. Sapanca, Söğütlü, Kazımpaşa ve merkeze bağlı 60 civarında köyde ipekböceği yetiştirildiğini görmekteyiz. Bu bölgelerden 300.000 kg. koza toplanmakta, borsa ise, yılda 180.000 ila 200.000 kg. yaş koza işlemi yapmaktadır. (Balcıoğlu, 1952, 56) Adapazarı ve çevresindeki üretim miktarı, Türkiye çapındaki üretimin %7-8 civarındaki payını oluşturmaktadır. (Yurt Ansiklopedisi, 1983, 9: 6484) Bu orandan da anlaşıldığı üzere, İpekböceği ve koza yetiştiriciliği Sakarya çevresinde özellikle kırsal kesimdeki halk tarafından talep gören bir ekonomik üretim alanı olmuştur.

Tablo 6: 1955-1960 Yılları Arasında Sakarya'da İpekböceği Üretimi

Cinsi	1955	1956	1957	1958	1959	1960
İpekböceği Yapan Köy	*	*	*	218	212	207

İpekböceği Yapan Aile	*	*	*	4.500	4.359	4.023
Açılan Tohum(kutu)	4.704	4.960	5.490	5.910	5.882	4.900
Yaş Koza (ton)	227	214	358	295	289	230
*İlgili yıllara ait veri kaydı bulunmamaktadır.						

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1954-1958), 1959, 141; Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1958-1960), 1962, 71-136.

Sakarya'da ipekböcekçiliğinin geliştirilmesi amacıyla, Bursa'daki İpekböcekçiliği Enstitüsünden uzmanlar getirilerek, şehirde inceleme yapmaları ve eğitimler vermeleri sağlanmıştır. ("İpekböcekçiliğimiz Geliştiriliyor", 1952, 2) İl genelinde 1958 yılı içinde, çiftçiye 15500 adet ücretsiz dut fidanı dağıtılarak, bölgede ipekböcekçiliği faaliyetlerinin geliştirilmesi konusunda destek verilmiştir. İhtiyacı olan üretici çiftçilere ücretsiz olarak 75 kutu ipek böceği yumurtası verilmiştir. Bu döneme kadar henüz beklenen değeri görmemiş olan koza ve ipek fiyatlarının artırılması, ipekçiliğin geliştirilmesi planlanmıştır. 1957-1958 yıllarında il çevresinde üretilen 108.580 kilo yaş kozadan yıllık olarak 1 milyon liradan fazla miktarda gelir sağlanmıştır. (Atom, 1958, 198)

Sakarya'da 1960 yılı itibariyle koza üretimi geçen yıllara oranla yarı yarıya düşerken, fiyatlar oldukça yükselmiştir. 1959 yılında 4,5-6,5 lira aralığında satılan Adapazarı kozası, 1960 sonlarında 670-720 kuruştan satılmıştır. Adapazarı borsasına Sapanca, Geyve ve merkez köylerden 55,343 kilo koza gelmiş Koza kooperatifi 70 ton koza almıştır. ("Koza İstihsalı Geçen Yıldan Yarı Yarıya Düşük", 1960, 1) Sanayileşmenin de etkisi ile yurt genelinde olduğu gibi Sakarya'da da, suni elyaf ve naylon iplik kullanımının yaygınlaşması sonucunda, ipekböceği ve kozacılık eski önemini kaybetmeye başlamışsa da 1970'lerde kooperatifçiliğin de gelişmesiyle yeniden canlandığı düşünülebilir.

At Yetiştiriciliği ve İş Hayvanları

Sakarya'da at yetiştiriciliği belirli bölgelerde yapılmakla birlikte, üretim miktarları hakkında Balcıoğlu'nun verdiği bilgilere göre 1950 yılında yapılan hayvan sayımına göre, Adapazarı'nda yetiştirilen at sayısı 2718 iken merkep sayısı 718, katır ise 36 adetten ibarettir. Bölgede bulunan veteriner müdürlüğü sığırdaki olduğu gibi at cinslerinin de ıslahı konusunda bazı

çalışmalar yapmış bu kapsamda köylülere safkan damızlık aygırlar dağıtmıştır. (Balciöglü, 1952, 53-54)

Tablo 7: 1955-1960 Yılları arasında Sakarya'da Binek Hayvanları ve Miktarı

Cinsi	1955	1956	1957	1958	1959	1960
At	6.148	8.584	7.908	8.082	6.622	6.985
Katır	1.163	1.297	1.221	1.531	1.350	1.620
Eşek	6.338	8.378	6.258	7.416	6.702	7.083
Deve	50	64	56	43	40	34

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1954-1958), 1959, 141; Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1958-1960), 1962, 71-136.

Köylerde ve kasabalarda, tarımda kullanılan karasaban, döven, kağrı gibi geleneksel aletlerde ve yük taşımada kullanılan büyükbaş hayvanların yerini, makineleşme sürecinde yavaş yavaş traktörler ve motorlu taşıtlar aldığından duyulan ihtiyaç da azalmıştır.

Sakarya'da at üretimini cüzi miktarda da olsa, at ırklarının ıslahı için her yıl Adapazarı'na 3, Kaynarca'ya 2 baş damızlık aygır getirtilip, ildeki kısraklara aşılama yapıldığı belirtilmektedir. (Eröz-Alpan, 1968, 29) At üreticiliği yapan çiftlikler, ilerleyen yıllarda bahsedilen sebeplerle önemini kaybetmiş, daha çok turistik amaçlarla kullanılan bir yapıya dönüşmüştür.

Arıcılık

Sakarya İlinde tarım alanında arıcılıktan yüksek verim elde edildiği söylenemez. Bunun sebebi, tarıma zararlı her türlü mantar ve haşereye bağlı hastalıklarla mücadele için, DDT⁷ ve benzeri toksinli ilaçlar kullanılmasıdır. Bu ilaçlama faaliyetleri arılara da zarar verdiği için arıcılık bölgede nispeten az gelişmiştir. Ormanlık bölgelerde orman gülü bitkisinin çok miktarda bulunması ise üretilen balın kalitesini ve değerini düşürmektedir. (1967 Sakarya İl Yıllığı, 215) Bu sebeplerle arıcılığın bölgedeki ekonomik payı geri planda kalmıştır.

Adapazarı bölgesinde arıcılıktan elde edilen bal ve mum miktarı bölgenin kendi ihtiyacını karşılayacak düzeylere ulaşamamıştır. Verilen bilgiye göre, 1950'li yılların başlarında Adapazarı dâhilinde 1200 civarında eski kovan, 150 civarında fenni kovan mevcut olup, yıllık ortalama

⁷ DDT, (dikloro difenil trikloroethan) çok zehirli ve inatçı bir böcek öldürücüdür. Kolayca çözülür ve gıda zincirinde birikmeye başlar. <https://nenedir.com.tr/ddt-nedir> (22.06.2019).

petekli bal üretimi 4300 kg'la sınırlı kalmıştır. (Balcıoğlu, 1952, 56) Sonraki yıllarda üretimi artırmaya yönelik girişimlerde bulunulduğu görülmektedir.

Tablo 8: 1955-1960 Yılları Arasında Sakarya'da Arıcılık ve Mamulleri

Cinsi	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Arı Kovanı	5.240	7.178	7.215	7.463	7.381	7.430
Bal (kg)	23.750	42.350	37.390	41.000	44.000	38.000
Balmumu(kg)	2.410	3.540	4.450	4000	4000	4000

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1954-1958), 1959, 141; Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1958-1960), 1962, 71-136.

Arıcılığın geliştirilmesi çalışmaları kapsamında, Teknik Ziraat Teşkilatı tarafından köylerde kurslar açılarak arıcılık eğitimi verilmiş, sertifikalar dağıtılmıştır. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı bu kursların yurt çapında düzenlenmesini ve sertifikalı üreticilerin arttırılmasını amaçlamıştır. İlk yıllardaki çalışmalar sayesinde, çiftçinin elinde hali hazırda bulunan kovanlarının 10'da 2'si fenni kovana dönüştürülmüş, elde edilen bal miktarında artış yaşanmıştır. İl çevresinde yıllık ortalama bal üretimi 72.900 kilogram olmakla birlikte, arıcılıkla uğraşan aileler yıllık olarak, 1 milyon lira gelir elde etmişlerdir. (Atom, 1958, 199) Buna rağmen, arıcılık ve bal yapımı ilin önde gelen üretim alanlarından biri olmaya uzaktır. Genellikle ikinci bir uğraş olarak değerlendirilmektedir.

Balıkçılık ve Avcılık

Doğal ve coğrafi durumu sebebiyle Sakarya'da nehir, ırmak, göl ve gölcüklerin sayıca çok olması ve kuzeyde Karadeniz ile sınır bulunması su ürünlerinin çeşitlerini arttırmaktadır. İlde Karadeniz kıyılarında deniz balıkçılığı, göllerde ise tatlı su balıkçılığı yapılmaktadır. Deniz balıkları arasında; Karadeniz'de mersin, kalkan, lüfer, palamut, sargan, çipra, torik, pisi, kefal, kırlangıç, kumru, hamsi, istavrit, sardalya gibi balık çeşitleri sayılabilir. (Yalçın-Gökçen, 1986, 21) Sakarya'da balık türleri ve miktarını veya avcılık ile ilgili gelişmeleri incelenen dönem aralığında resmi istatistiklerden öğrenmek mümkün olamamaktadır. Bu konudaki bilgilere, Sakarya Valiliği tarafından yayınlanan İl Yıllığı ve Ansiklopedik çalışmalarda genel olarak yer verilmiştir. Buna göre; Sakarya'nın, nehir, göl ve tatlı sularında istakoz (kerevides), karabalık, tatlı su yayını, kızılkanat, alabalık, acıbalık, tatlısu levreği, kepenez, kayabalığı, tatlısu turnası,

silvana, oklama, kaptırğa, gömme, sazan taşbalığı, aptalca, gümüş, yılan, inci, çapak, tatlısu kefali, eğrez ve tirsi balığı gibi pek çok cins balık familyası yaşamaktadır. Ancak bu balıklar kalite bakımından belirli bir standarda sahip değildir. Sakarya su ürünleri avcılığı bu dönemde henüz basit geleneksel yöntemlerle yapılmaktadır. Deniz ve tatlısu avcılığında yıllık av miktarları kesin olarak bilinmemekle birlikte, çeşitli ırklardan 300 ton balıkla 20 ton tatlısu ıstakozu, şıp ve mersin balıklarından 600 kg. siyah havyar üretildiği tahmin edilebilmektedir. Deniz avcılığında yakalanan balıklar ve siyah havyar İstanbul pazarına sevk edilmekte, tatlı su ıstakozu yine İstanbul pazarı üzerinden canlı olarak Avrupa ülkelerine ihraç edilmektedir. Maddi değeri de gıda değeri gibi yüksek olan siyah havyarın elde edildiği şıp ve mersin balıkları havyarları alındıktan sonra eti için yine İstanbul pazarına sevk edilmekte ve satılmaktadır. (1967 Sakarya İl Yıllığı, 1970, 215-216) Nehir, göl ve göletlerden avlanan balıkların ise ilin ihtiyacını karşılayacak miktarlarda olduğu anlaşılmaktadır.

Adapazarı kıyıları yaz ve kış aylarında avcılık için oldukça müsait bir yapıdadır. Sahip olduğu potansiyele rağmen, ele aldığımız dönemde bu kıyılar, deniz balıkçılığı bakımından çok fazla önem kazanmamıştır. Balıkçılar için barınacak yerler, buzhane, balıkhane ve çekek yerleri gibi temel altyapı ihtiyaçlarının karşılanmamış olmasının bunda etkisi büyüktür. (Yurt Ansiklopedisi, 1983, 9: 6484). Bu sebeple balık ticareti Kocaeli kıyılarındaki kadar ön planda değildir ve geçimini yalnızca balıkçılık ile sağlayan kişi sayısı azdır. Balıkçıların çoğunluğu bu işi ikinci bir uğraş olarak tercih etmekte, diğer taraftan ticaret ve turizm ile ilgilenmektedirler. Sapanca'da balıkçılığın bu durumdan olumsuz etkilendiği söylenebilir. 20. yüzyıl başlarında gölde bir inceleme yapan İstanbul Balıkhane müdürü Karakin Deveciyan, gölde yılda 50 ton balık üretildiği bilgisini kaydetmiştir. Cumhuriyet döneminde Sapanca gölünde balık üretimi çalışması yapılmamıştır. Göldeki balıkların üremesi de tamamen doğal yollarla gerçekleşmiştir. Sapanca gölü, kerevit yataklarının zenginliği ile de önem arz etmektedir. Kerevit, gölün kuzey kıyılarında özellikle Eşme bölgesinde avlanmaktadır. Kerevitler, Avrupa ülkelerine ihraç edilmekte, miktarı bazı yıllarda 100 tona yaklaşmaktadır. (Yurt Ansiklopedisi, 1983, 9: 6484) İl dâhilindeki göl ve nehirlerdeki tatlı su balıklarının daha verimli kılçıksız ve et kalitesi yüksek olan türlerle çeşitlendirilmesi hakkında daha sonraki yıllarda çeşitli çalışmalar yapılacaktır.

Karasu'ya bağlı Yenimahalle köyü, balıkçılık konusunda önemli bölgelerden bir diğeridir. Çoğunlukla, 1. Dünya Savaşından sonra dönemsel aralıklarla Karadeniz sahil boyundan göç eden ailelerden oluşmaktadır. Bu köyde geçim kaynaklarının en önemlisi Mersin balığı ve havyarı satışlarıdır. Yenimahalle köyünün karşı sahilinde bulunan İhsaniye köyü ise, denizin durgun ve havanın rüzgarsız olduğu dönemlerde Karasu'dan küçük yelkenliler ile balık nakliyatı yapılan bir bölgedir. Tatlı su balıkçılığının merkezi ise Sapanca Gölü'dür. Samanlı Dağ silsilesinin basık tepelerinin arasında oldukça geniş bir yer kaplayan, en fırtınalı dönemlerde bile suyu

bulanmayan Sapanca gölü balık çeşitliliği ile Adapazarı için önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Bu dönemde gölde, başta alabalık ve yerel ismi karagöz olan balık çeşidi bol bulunmakla birlikte, yayın, sazan, turna gibi cinslerden oluşan ortalama 12 farklı balık çeşidi yetişmektedir. Göl balık avcılığına çok müsait bir yapıdadır. (Atom, 1958, 146-147) Bu sahil şeridi köyleri zaman içerisinde balıkçılık ve kara avcılığı dolayısıyla değer kazanan birer yerleşim yeri olmuştur.

Adapazarı çevresinde, kara avcılığı potansiyeli yüksek olduğundan, bölgede çok sayıda profesyonel ve amatör avcı yetişmiştir. Kış aylarında Dağdibi, Karakamış, Ferizli, Erenler çayırları ile Aralık, Poyrazlar, Süleymanbey, Tespihli, Alancuma ve Turna dere gölleri ördek avı için en uygun yerler olup, yazın tavşan, çulluk ve çeşitli kuşların avcılığı yapılmaktadır. Sonbahar aylarında bu bölgeye Karadeniz'den bildircin sürüleri göç etmekte, şehir merkezine kadar inmektedirler. Samandağı, Karadağ, Keremali ve Çamlıdağı'nda ayı avı yapılmaktadır. Küçük Akgöl çevresinde sülün de bulunmakta ancak nesli tükenmekte olduğundan avlanmamaktadır. Yaban domuzu genel olarak pek çok bölgede mevcut olup, eti ilde tüketilmediği ve satılmadığından, daha çok sürek avları ile itlaf edilmektedir. (Tarkan, 1953, 16) 1950'li yıllarda sansar ve tavşan avlanmakta olup, derilerinin İstanbul pazarına nakledildiği belirtilmektedir. Sapanca gölünün kıyı kesimlerinin de her mevsimde av bölgesi olarak talep gördüğü anlaşılmaktadır.(Balcıoğlu, 1952, 54).

Sonuç

Nüfusun büyük çoğunluğu tarım alanında faaliyet gösteren ve hayvancılık yapmaya uygun Türkiye'de hayvancılık alanındaki çalışmalar Cumhuriyet'in ilanından itibaren üzerinde durulan konulardan biri olmuştur. Özellikle, Atatürk döneminde başlayan kalkınma hamlesi, II. Dünya Savaşı ve ekonomik buhranların rüzgarından etkilenmişse de, tarım ve hayvancılık politikalarında gayretli çalışmalar ortaya koyulmuştur. 1950'den itibaren Türkiye'de liberal ağırlıklı karma ekonomi politikasına geçilmiş, 1950-1960 yılları arasında iktidarda bulunan Demokrat Parti, köylü politikalarına önem vermiş, tarım ve hayvancılığın yurt çapında yaygınlaştırılması ve kaliteli ürün elde edilmesi amacıyla, kırsal kesimin bu alanda eğitilmesi ve teşvik edilmesi çalışmalarını yürütmüştür.

Verimli toprakları, kırsal nüfusu ve şehirlerarası kavşak noktasında bulunması bakımından hayvancılığa ve hayvan mamullerinin işlenerek pazarlanmasına elverişli olan Adapazarı-Sakarya, bu dönemdeki yerel çalışmalara verilebilecek örneklerin başında gelmektedir. Kocaeli-Sakarya bölgesi, öteden beri hayvancılık alanında Doğu Anadolu ve İstanbul pazarı arasında bir köprü vazifesi görmektedir ve Doğu Anadolu'dan getirilen hayvanların beslenmesi, hayvansal ürünlerin değerlendirilmesi ilin ekonomisinde önemli yer tutan faaliyetler arasında bulunmaktadır. Bu çalışmada, 1950-1960 döneminde, Sakarya'da kayıt

altına alınan hayvan sayıları, hayvan türleri, et ve süt üretim miktarları, hayvan yan mamulleri ve bunların Sakarya ekonomisine olan katkıları üzerinde durulmuştur. Verilen istatistiki bilgiler ışığında, Sakarya'da hayvancılığın yıllar içerisinde gelişme gösterdiği ancak bazı yıllarda duraklama ve küçük oranlarda gerileme yaşandığı anlaşılmaktadır. Özellikle, ildeki hayvan varlığı ve üretilen mamuller bakımından 1957-1958 yılları arasında bir düşüş göze çarpmaktadır. Bu dönemde izlenen tarım politikası gereği, meraların tarım arazilerine dönüştürülmesi ve besicilik kültürünün halk arasında teşvikle yaygınlaştırılması söz konusudur. Öte yandan, çiftçiye ücretsiz yem tohumlarının verilmesi, yoncalık ve korungalıkların yaptırılması hayvancılıkta beklenen büyük gerilemenin bir nebze önüne geçmiştir. Sakarya'da üretilen et miktarının ilin ihtiyacını karşılayacak seviyelere yaklaştığı ancak et ihraç etme ve karaborsacılık gibi etkenler sebebiyle dönem dönem et temininde sıkıntı yaşandığı, et fiyatlarının halkın beklentisinin üstünde seyrettiği görülmüştür. Süt üretim miktarı bölgenin ihtiyacını karşılamakta ve çeşitli süt ürünleri işlenerek İstanbul ve çevre illere de pazarlanmaktadır. Sonuç olarak, incelediğimiz dönemde ilin hayvan varlığının oldukça zengin ve çeşitli olduğu, hayvandan üretilen mamulleri işlemeye müsait bir sanayileşme potansiyeli olduğu anlaşılmıştır. Ortaya koyulan verilerin yorumlanması ve ekonomi alanında yapılacak çalışmalara fayda sağlaması umulmaktadır.

KAYNAKÇA

"Sakarya". *Yurt Ansiklopedisi Türkiye, İl İl, Dünü, Bugünü, Yarını*. İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 9 (1983): 6439- 6539.

1967 Sakarya İl Yıllığı. İstanbul: Sakarya Valiliği Yayını, 1970.

Arıtürk, Emin- Arpacık, Rafet – Altın Saat, Kadir. "Karasu İnekhanesi Holştayn İneklerinde Bazı Süt Verimi Özellikleri". *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 4/15 (1968): 302-305.

Atom, Sinop. *Sakarya, İzmit, Edirne, Tekirdağ 3'ncü Bölge Nüshası Eserler Dilleniyor, Kervan Yürüyor*. İstanbul: Sulhi Garan Matbaası, 1958.

Balcıoğlu, Talia. *Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası*. İstanbul: Işıl Matbaası, 1952.

Balcıoğlu, Hasan. "Ekonomi Yönünden Sakarya İli", *Ada Kariyesinden Sakarya Vilâyeti'ne Dergisi*, Adapazarı (1953): 28-41.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30.18.1.2/162.51.17.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30.18.1.2/176.16.2.

"Et ve Balık Kurumu Vilayetimizde Serbestçe Kasaplık Hayvan Almayacak. *Demokrat Sakarya* (27 Mart 1958): 1.

"Şehirde Et Gene Bulunamaz Oldu". *Demokrat Sakarya* (14 Mart 1958): 1.

“Belediyemizin Çalışmaları”. *Demokrat Sakarya* (24 Aralık 1958): 1-2.

“Şehirde Et Sıkıntısı Kalmadı”. *Demokrat Sakarya* (3 Nisan 1958): 1-2.

“Tavuk Hastalıkları Kursu Açıldı”. *Demokrat Sakarya* (9 Nisan 1958): 1-2

Eröz, Mehmet-Alpan, Seyfi. *Adapazarı Tarihçesi ve Sakarya Coğrafyası*. İstanbul: Sakarya Sosyal Araştırmalar Merkezi (SSAM), 1968.

Genç, Savaş Volkan-Özgür, Atilla. “Demokrat Parti Dönemi Hayvancılık Politikaları ve Veteriner Hekimliği Hizmetleri”. *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi* 88 (2), 2017: 38-50.

Gökçen, Rifat-Yalçın, Osman. *Sakarya ve Marmara Bölgesi*. İstanbul: Özyürek Basım ve Yayınevi, 1986.

Gül, R. Tamay Başağaç. “Türkiye’de İki Dünya Savaşı Arasında Veteriner Hekimliği Hizmetleri ve Hayvancılık Politikaları Üzerine Araştırmalar”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* (OTAM) 15 (2004): 227-255.

Hacımirzaoğlu, Ayşe Berktaş. *75 Yılda Köylerden Şehirlere*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1999.

Kepenek, Yakup- Yentürk, Nurhan. *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011.

Öztürk, İbrahim Mert. “İkinci Dünya Savaşı Türkiye’sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Koruma Kanunu ve Varlık Vergisi”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 20/ 54 (2013): 135-166.

“Tavukçuluğun İnkişafı”. *Sakarya Gazetesi* (4 Mayıs 1960): 1-2.

“Tavukçuluk Teşvik Edilecek”. *Sakarya Gazetesi* (9 Eylül 1960): 1

“Koza İstihsalı Geçen Yılda Yarı Yarıya Düşük, Fakat Fiyatlar Yüksek”. *Sakarya Gazetesi* (21 Temmuz 1960): 1.

“İyi Cins Hayvan Yetiştirenler Mükafat Aldılar”. *Sakarya Gazetesi* (29 Eylül 1959): 1.

Şahin, Enis. *Kronolojik Adapazarı-Sakarya Tarihi (1923-2004)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2005.

Şahin, Enis-Tunç, Bilal. “Demokrat Parti’nin Kuruluş Süreci ve DP – CHP Siyasî Mücadelesi (1945-1947)”. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Cultural Studies)* 1/2, (2015): 31-69.

Şahin, Hüseyin. *Türkiye Ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi, 2016.

Tarkan, Talat. “Göl, Plaj ve Kaplıca Cenneti Adapazarı”. *Ada Kariyesinden Sakarya Vilayetine Dergisi*. Adapazarı (1953): 13-16.

Temel, Mehmet. “Atatürk Dönemi Hayvancılık Politikası”. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (İLKE)* 24 (2010): 201- 234.

Toker, Metin. *DP’nin Altın Yılları 1950-1954*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1991.

22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, İstanbul: TÜİK Yayınları, 1968.

23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, İl, İlçe, Bucak ve Köyler İtibariyle Nüfus, Ankara: TÜİK Yayınları, 1963.

Zirai Bünye ve İstihsal (1954-1958), Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1959.

Zirai Bünye ve İstihsal (1958-1960), Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1962.

Yalçın, Osman. “Varlık Vergisi Kanunu ve Uygulaması”. *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 1/1 (2012): 313-354.

“İpekböcekçiliğimiz Geliştiriliyor”. *Yeni Ada Postası* (19 Mayıs 1952): 2.

<https://kirmizibaret.com/tasima-islerinde-is-guvenligi> (Erişim Tarihi: 22.06.2019).

<https://nenedir.com.tr/ddt-nedir> (Erişim Tarihi: 22.06.2019).

<https://www.tarimdan.com/bilgi-bankasi/seyyar-selektor-makinesi-farki-nedir-s350.html>. (Erişim Tarihi: 22.06.2019).